

https://doi.org/10.31516/2410-5333.055.03

УДК 316.343-057.85:323.27(477)“1917/1920”:930](045)

В. М. Шейко, доктор історичних наук, професор, Харківська державна академія культури, м. Харків

rector-2@ic.ac.kharkov.ua

http://orcid.org/0000-0002-3532-7439

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЛАДА В ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.: ГАЛУЗЕВА ІСТОРІОГРАФІЯ¹

Аналізуються джерела та література, у яких йдеться про трансформацію поглядів старої інтелігенції в процесі її взаємин з різними владами під час Української революції 1917–1921 рр. Водночас основна увага приділяється характеристиці літератури щодо диверсифікації поглядів старої інтелігенції під час її взаємин з радянським режимом, який остаточно окупував Україну і який потім диктував науковцям свої ідеологію і позицію взаємин зі старою інтелігенцією.

Ключові слова: українська культура, стара інтелігенція, Українська революція 1917–1921 рр., історіографія проблеми, трансформація поглядів інтелігенції.

В. Н. Шейко, доктор исторических наук, профессор, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ВЛАСТЬ ВО ВРЕМЕНА УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917–1921 ГГ.: ОТРАСЛЕВАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Анализируются источники и литература, в которых идет речь о трансформации взглядов старой интеллигенции в процессе ее отношений с разными властями в ходе Украинской революции 1917–1921 гг. При этом основное внимание уделяется характеристике литературы относительно диверсификации взглядов старой интеллигенции в процессе ее отношений с советским режимом, который окончательно оккупировал Украину и который потом диктовал ученым свои идеологию и позицию отношений со старой интеллигенцией.

Ключевые слова: украинская культура, старая интеллигенция, Украинская революция 1917–1921 гг., историография проблемы, трансформация взглядов интеллигенции.

V. M. Sheyko, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

THE INTELLIGENTSIA AND THE AUTHORITIES DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921: BRANCH HISTORIOGRAPHY

The aim of this paper is to analyze various sources of information and publications relating to the issues of transformation of the views of the old

1 This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

intelligentsia during the Ukrainian revolution of 1917-1921. At the same time special attention is paid to information dealing with relations between the intelligentsia and the Soviet authorities, which had gained the dominant position and finally occupied Ukraine by that time and imposed their ideology on the researchers. The archives, as a rule, stored predominantly publications regarding interrelations of the old intelligentsia and the Bolshevik regime.

The research methodology of this study is based on culturological principles and methods. Particular attention is paid to comparative principles and methods which make it possible to analyze in detail the main works referring to the interrelations of the old intelligentsia and various authorities, mainly the Soviet authorities, during the Ukrainian revolution of 1917–1921.

Results. The author of this study analyzes in detail the most significant publications and sources of information currently available regarding the issues of diversification of the views of the old intelligentsia in relation to various authorities, mainly the Soviet government, during the Ukrainian revolution of 1917–1921. Special attention is paid to the analysis of publications and sources of information dealing with the relations between the intelligentsia and the Soviet regime. This is explained mainly by the fact that it was the Bolshevik regime that had gained the dominant position in Ukraine by that time and imposed their concept and ideology on the intelligentsia. This regime also ensured that the archives stored the material of only the Soviet “origin”.

Novelty. Drawing on the culturological methodology the author has managed to analyze in detail the works and sources of information dealing with diversification of the views of the representatives of the old intelligentsia regarding their attitude to various authorities. Taking into account the above mentioned considerations, special attention was paid to identifying the relations of the old intelligentsia with the Bolshevik government during the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

The practical significance. The results of this study may be used for further research into the related issues as well as in the process of developing educational and methodological material in culturology, in particular history and theory of culture and as well as history and theory of Ukrainian culture.

Keywords: *Ukrainian culture, culture, the old intelligentsia, the Ukrainian revolution of 1917–1921, historiography of an issue, transformation of views of the intelligentsia.*

Постановка проблеми. Сьогодні, як ніколи за останні десятиріччя та, мабуть, загалом у ХХ — на початку ХХІ ст., ми, відзначаючи 100-річчя подій Української революції, аналізуємо події того періоду та їхній вплив на еволюцію незалежної України, на взаємини влади та інтелігенції під час Української революції 1917–1921 рр. У зверненні Президента до українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр. в березні 2017 р., аналізуючи помилки в боротьбі за незалежність України, наголошувалось, що «було б помилкою говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але внутрішньо переродила суспільство України... Українська ідея, якою до того протягом десятиліть цікавилася лише вузьке коло національної

інтелігенції, масово оволоділа селянами і пустила корені в середовищі робітництва» («Мужність творить перемогу, єдність творить непереможених») (Порошенко, 2017, 18 березня). Президент далі відзначив, що «І Центральна Рада, і Українська Народна Республіка, і Гетьманат, і Директорія проторували той шлях, яким Україна нині йде у майбутнє. І за це ми маємо бути вдячні визначним фігурам того часу: Михайлу Грушевському, Володимирі Винниченку, Павлу Скоропадському, Симону Петлюрі, Євгену Коновальцю, Дмитру Донцову, Євгену Петрушевичу та іншим. І вдячні мільйонам українців, які усвідомили свої національні та громадянські права» (Порошенко, 2017, 18 березня). «Сьогодні, — зазначив Президент, — як і сто років тому, Україна захищає свою незалежність від російського агресора» (Порошенко, 2017, 18 березня).

Зважаючи на важливість вказаних революційних подій, за рішеннями Верховної Ради України у 2017 р. було відзначено 100-річчя з початку Української революції 1917–1921 рр. та утворення Української Центральної Ради, яка, як відомо, розпочала колосальну за обсягом й історичною значимістю роботу з організації національно-визвольного руху в Україні («Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році: із постанови Верховної Ради України», 2017, 4 березня, с. 1).

Під час Української революції 1917–1921 рр. тривала жорстока боротьба за владу в Україні як внутрішніх сил, так й інтервентів від різних країн. За цей час змінилося більше чотирнадцяти різних влад як від внутрішніх, так і зовнішніх сил. І всі вони прагнули прихилити стару інтелігенцію на свою сторону. Адже без старої інтелігенції, яка здобула освіту і вишкіл в умовах царату, жодна соціальна сила не могла ані завоювати владу, ані утримати її і, тим більше, здійснити спробу відновлення соціального життя чи побудувати принципово нове суспільство. Як відомо, в остаточному варіанті під час громадянської війни та інтервенції, владу вдалося захопити більшовицькому режиму. Радянська влада за будь-яку ціну планувала завоювати симпатії старої інтелігенції. Розуміючи, що основна частина старої інтелігенції не сприймала нову владу і сподівалася на її тимчасовість, радянська влада планувала підготувати свою робочо-селянську інтелігенцію. Але для цього необхідно було багато років і великі кошти, чого на той час вона не мала. Тобто радянський режим був приречений на потребу будь-яким шляхом, будь-якими методами залучити до співпраці стару інтелігенцію, плануючи нею скористатися, доки підготує власну інтелігенцію. Як визначав сам ідеолог комунізму В. Ленін: «Капіталізм, — свідчив він на II Всеросійському

з'їзді рад народного господарства 25 грудня 1918 р., — залишив нам величезну спадщину, залишив нам своїх видатних спеціалістів, якими ми повинні неодмінно скористатися і скористатись в широкому масовому розмірі, пустивши всіх їх у хід. Гаяти час на підготовку спеціалістів з наших комуністів нам абсолютно ніколи, бо зараз вся справа у практичній роботі, в практичних результатах» (Ленін, 1973, т. 37, с. 383). До того ж, він неодноразово змушений був підкреслювати, що «без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду, перехід до соціалізму неможливий...» (Ленін, 1973, т. 36, с. 168). Більше того, В. Ленін закликав не тільки до «використання» старої, як він підкреслював «буржуазної» інтелігенції, а й мріяв про її перевиховання в комуністичному дусі. Він наголошував, що «не можна, нема з чого, будувати комунізм інакше, як з людського матеріалу, створеного капіталізмом, бо не можна вигнати і знищити буржуазну інтелігенцію, треба перемогти, переробити, переварити, перевиховати її...» (Ленін, 1974, т. 41, с. 94–95). На словах, як бачимо, проблема здавалася не такою й складною. На практиці ж це обернулося трагедією, адже зрештою стару інтелігенцію «використали», силою примусивши служити більшовицькому режиму. А потім, коли сформувалася нова, робочо-селянська, вихована на комуністичній ідеології інтелігенція, стару інтелігенцію майже всю розсіяли, розстріляли, знищили тюрмами, каторгами і репресіями.

Виклад основного матеріалу дослідження. За минулі роки історико-культурологічна наука накопичила багато праць з означеного питання. Їх умовно можна розподілити на розвідки, що вийшли друком до виникнення незалежної України і за часи її існування. До того ж, література, яка охоплює період існування СРСР, багато в чому була однотипною з тією, що присвячена безпосередньо Україні, адже УРСР фактично входила складовою частиною до СРСР.

Передусім охарактеризуємо основні праці цієї тематики, які вийшли за роки незалежної України. Цікаві аналітичні розвідки В. Ф. Верстюка, завідувача відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України Національної академії наук України. Вони присвячені аналізу матеріалів революційних подій 1917–1921 рр., які друкувалися на сторінках Українського історичного журналу за всі роки його існування (Верстюк, 2017). Загальна оцінка матеріалів революційних подій була справедливо однозначною: «Дотримання партійних постанов, — пише він, — було альфою й омегою радянських істориків» (Верстюк, 2017, с. 105). Для дослідження становить інтерес оцінка В. Ф. Верстюком опублікованої наприкінці 1989 р. на сторінках Українського історичного

журналу статті Ю. Ю. Кондуфора «Великий Жовтень і доля інтелігенції». «Національні сюжети теми, — пише В. Ф. Верстюк, — автор подав дуже стисло і доволі однозначно» (Верстюк, 2017, с. 115). Необхідно, на наш погляд, у цьому випадку повторити наведену В. Ф. Верстюком цитату зі статті Ю. Ю. Кондуфора: «В період найрізкішого зіткнення протиборствуючих сил, коли народ встановлював свою радянську владу, Центральна Рада, Директорія, партії та їх лідери, що входили в ці державні органи, здійснювали контрреволюційну політику, фактично ведучи війну проти власного народу» (Верстюк, 2017, с. 115). З подібними оцінками не можна беззаперечно погодитися. Саме тому слід окремо охарактеризувати ґрунтовно статтю Ю. Ю. Кондуфора щодо інтелігенції (Кондуфор, 1989, №12, с. 3–18).

Загалом, як підкреслює автор, у статті висвітлюються складні й суперечливі процеси в лавах старої інтелігенції України у зв'язку з жовтневим переворотом у Росії. Зрозуміло, що стаття концептуально і змістовно базувалася й не могла не базуватися на марксистсько-ленінській методології з опорою на «класовий» і «комуністично-партійний» підхід. Відомий сучасний дослідник Української революції 1917–1921 рр. В. Ф. Верстюк навів красномовну, вказану вже раніше цитату зі статті Ю. Ю. Кондуфора: «В період найрізкішого зіткнення протиборствуючих сил, коли народ встановлював свою радянську владу, Центральна Рада, Директорія та їхні лідери, що входили в державні органи, здійснювали контрреволюційну політику, фактично ведучи війну проти власного народу» (Кондуфор, 1989, №12, с. 9). Насправді ж така загалом негативна оцінка вказаної статті, на нашу думку, не зовсім відповідає дійсності з точки зору внеску Ю. Ю. Кондуфора в розробку тематики «Українська революція 1917–1921 рр. та інтелігенція». Адже вказана стаття, в якій аналізуються наявний на той час історіографічний і джерельний матеріал, суттєво поповнила фактографічну скарбницю проблематики «інтелігенція і революція». Більше того, автор, вказуючи на три прошарки, які мали матеріальне тяжіння до тих чи інших так званих класів, зауважує, що «... автоматично зараховувати ці три категорії інтелігенції до трьох таборів, що діяли на арені політичної боротьби напередодні революції, було б непростим спрощенням... Та це лише дуже приблизна схема, яка постійно змінювалася в різний час, причому іноді — кардинально» (Кондуфор, 1989, №12, с. 5). З іншого боку, Ю. Ю. Кондуфор припустився непослідовності в оцінці поведінки старої інтелігенції під час революції в Україні. Так, він стверджує, що «якщо в центрі країни Жовтень був зустрінутий повсюд-

ними актами саботажу старої інтелігенції, то Україна практично цієї форми боротьби з новою владою не знала... Основні сили української інтелігенції витрачалися на інше — підтримку національного руху, очолити який намагалася Центральна Рада» (Кондуфор, 1989, №12, с. 6). І додає: «Маніпуляція з владою здійснена Центральною Радою, що сама складалася в основному з представників інтелігентних кіл і підтримувалася ними проголошення УНР, яке створювало ілюзію появи української буржуазної державності, поставили основні верстви інтелігенції в лаву противників соціалістичної революції» (Кондуфор, 1989, №12, с. 7). Суперечлива позиція автора свідчила про неоднозначне становище в часи Української революції 1917–1921 рр. і самої інтелігенції. Ситуація ускладнювалася і німецько-австрійською окупацією України, денікінщиною, вступом на територію республіки окупаційних військ Антанти, армії Польщі тощо. Усе це зрештою, як стверджує Ю. Ю. Кондуфор, зумовило посилення «національної ідеї» серед старої інтелігенції (Кондуфор, 1989, №12, с. 7). Можна погодитись із твердженнями автора, що ті процеси, які завершилися в РСФСР до весни 1919 р., в Україні тривали аж до завершення громадянської війни, тобто до кінця 1921 р. (Кондуфор, 1989, №12, с. 7). Особливу увагу автор приділяє тій категорії інтелігенції, яка і до Жовтневого перевороту в Росії співпрацювала з більшовиками, або була на той час серед членів їхньої партії.

Ю. Ю. Кондуфор стверджує, що для інтелігенції України саботаж радянської влади не був характерним. «Вчителі, медики, службовці, — пише він, — залучені до роботи в нових державних установах, «справно» виконували свої обов'язки, до речі, не тільки при владі Рад, а й при інших владах, що часто змінювалися тут. Почуття відповідальності перед народом нерідко брали в них гору над політичними поглядами, симпатіями та переконаннями. Чимало з цих інтелігентів щиро вірили в те, що вони ... захищають національні інтереси українців...» (Кондуфор, 1989, №12, с. 9).

Загалом можна погодитися, що серед певної частини національно налаштованої української інтелігенції в період Української революції 1917–1921 рр. були подібні настрої. Однак слід зауважити, що і вчителі, і медики, і службовці, як правило, не були соціально однорідними, а тому й політичні симпатії та гасла були в них різними. По-друге, основна маса незаможної інтелігенції України, особливо її сільська частина, змушена була працювати при всіх владах, у тому числі й радянській, передусім, щоб вижити фізично і підтримати матеріально свої родини. Не можна не вказати й на те, що значна частина старої інтелігенції була віддана своєму вибору професії,

своєму професійному покликанню. Щодо національно налаштованої інтелігенції України, то слід зауважити, що з усіх влад, які перебували в Україні, найбільшу антипатію вона відчувала до радянської влади, яка прийшла в Україну на багнетах російських більшовиків. І Ю. Ю. Кондуфор запитує: «Чи можна звинувачувати українського інтелігента в контрреволюційності за віру в такого роду ідеали, як ми це робили ще так недавно? Очевидно, ні. Інша справа — об'єктивна оцінка діяльності та програм буржуазно-націоналістичних партій...» (Кондуфор, 1989, №12, с. 9). І ці твердження не відповідають дійсності. Аналіз численних джерел і літератури, компаративні практики свідчать, що радянську владу нав'язували українському народу більшовики Росії силоміць, що основна маса населення України підтримувала національно налаштованих Центральну Раду, Українську Народну Республіку, Гетьманат, Директорію та повстанський рух, що був спрямований проти більшовицького режиму.

Далі автор всупереч своїм попереднім гаслам твердить, що найбільший прошарок інтелігенції України — вчителі згуртувалися після Жовтневого перевороту в Росії навкруги Всеукраїнської вчительської спілки, створеної у квітні 1917 р., яка активно підтримувала Центральну Раду та партії, що до неї входили. Спілка, до речі, закликала вчителів до активної боротьби з радянською владою та її освітньою політикою (Кондуфор, 1989, №12, с. 10). І підтверджує, що бойові контрреволюційні формування зі зброєю в руках боролися проти радянської влади і їх очолювали, як правило, вчителі (Кондуфор, 1989, №12, с. 11). Далі науковець у традиційному дусі трактує питання зміни світоглядних і професійних устремлень різних прошарків старої інтелігенції України. Щоправда, автор, висвітлюючи історію Української академії наук, вказує, що тривалий час не визнавалась дійсна історія її створення, і підкреслює, що Академія була створена за часів Гетьманату і за активної його підтримки (Кондуфор, 1989, №12, с. 12).

Ю. Ю. Кондуфор приділяє велику увагу тому прошарку старої інтелігенції України, який довгий час у період Української революції 1917–1921 рр. дотримував з різних причин нейтральної позиції. «Зауважимо, — пише дослідник, — що політика воєнного комунізму з її нетерпимістю, безкомпромісністю і жорстокістю аж ніяк не сприяла залученню на бік Радянської влади тих інтелігентів, що хиталися. Саме ця політика була однією з причин переходу одних представників даної частини інтелігенції в табір противників, а інших — в еміграцію... Логіка класової боротьби, доведеної до останнього, катастрофічного ступеня в період громадянської війни, неми-

нуче викликала і в одному, і в другому протиборствуючих таборах дії, не лише антигуманні за своїм характером, а й просто злочинні щодо людини» (Кондуфор, 1989, №12, с. 14). Радянський режим, як правило, пропагував ідею, що стара інтелігенція «гнила» і є «більше, ніж вороги». А сам А. В. Луначарський, посилаючись на постулати Леніна, стверджував, що «У закінченому соціалістичному суспільстві інтелігенції не буде» (Кондуфор, 1989, №12, с. 15). І такі заяви були непоодинокі, а «факти невинуватих насильств щодо інтелігенції, на жаль, численні. Створювався своєрідний стереотип недовіри до неї» (Кондуфор, 1989, №12, с. 16). І все це вело, як правило, значні кола старої інтелігенції або в стан ворогів радянського режиму, або — в еміграцію. Розпочалася еміграція з України старої інтелігенції. Наприклад, 1917 р. в Польщу і Німеччину, а дещо пізніше, після падіння Гетьманату, через Одесу в Німеччину. Основна ж частина інтелігенції емігрувала разом з військами Петлюри в 1919 р., а потім в 1920 р. після закінчення радянсько-польської війни (Кондуфор, 1989, №12, с. 17).

«Вибір того чи іншого табору відбувався поступово в процесі нагромадження і критичної оцінки політичного досвіду. Був він тяжким і болісним», — вказує Ю. Ю. Кондуфор (Кондуфор, 1989, №12, с. 18).

Загалом стаття Ю. Ю. Кондуфора, у якій подається деяка нова інформація, певною мірою містить спробу корегування окремих догматичних марксистсько-ленінських класових оцінок за проблемою «Жовтневий переворот та інтелігенція». Як ми переконалися, хоча і все ще з позицій марксистсько-ленінських догм, але була здійснена спроба висвітлення національного моменту за темою поведінки старої інтелігенції в часи Української революції 1917–1921 рр.

У подібному ключі написана й стаття Ю. М. Гамрецького, яка також присвячена проблемі інтелігенції і Жовтневому перевороту в Україні (Гамрецький, 1982, с. 159–166). Автор, базуючись на марксистсько-ленінській ідеології, зробив спробу історіографічного аналізу наявної на той час літературно-джерельної бази з питань «Інтелігенція і революція». І, зрозуміло, автор пише про інтелігенцію як «прошарок». Водночас він висвітлює передусім і переважно долю тієї інтелігенції, яка давно пов'язала свою долю з більшовицькою партією. Щодо старої інтелігенції, то автор стверджує, що вона на 1920 р. погодилася співпрацювати з «народною владою» (Гамрецький, 1982, с. 159–166). Приділяючи значну увагу аналізу кількісного складу старої інтелігенції України, Ю. М. Гамрецький висновує, що конкретна картина переходу основної маси старої інтелігенції і студентства на сторону радянської влади «поки що не

відтворена» (Гамрецький, 1982, с. 159–166). А от з таким висновком, в основному, можна погодитись, хоча, як вже наголошувалось, у деяких розвідках були зроблені перші кроки в цьому напрямку.

Особливий інтерес для цього дослідження має стаття О. Д. Бойко, присвячена саме проблемі української інтелігенції й революції, з'ясуванню сутності загального і особливого в їхніх суспільно-політичних взаєминах (Бойко, 1991, с. 217–248). Авторка також приділяє увагу малодослідженій на той час темі про роль української інтелігенції в національно-визвольному русі в революційні часи 1917–1921 рр. Можна погодитись з автором, що поодинокі розвідки про українську інтелігенцію, як правило, стосуються її взаємин в часи Української революції з радянською владою і практично не розглядають питання її взаємин з іншими владами, яких у часи революції налічувалося близько чотирнадцяти. Водночас більшість з них відносить завершення налагодження стосунків інтелігенції з радянською владою до 1920–1921 рр. І автор правильно, на наш погляд, зауважив, що стара інтелігенція, хотіла вона того чи ні, залучалася до роботи, як правило, у порядку трудової повинності в 1918–1921 рр. Значна частина її емігрувала, і не тільки з політичних мотивів, а й у зв'язку з колосальними матеріальними труднощами — голодом, розрухою, епідеміями, очікуванням можливих у будь-який час репресій з боку більшовицького режиму тощо (Бойко, 1991, с. 217–219).

Можна погодитись з О. Д. Бойко і в тому, що автори поодиноких праць за означеною тематикою основуються, як правило, на радянсько-партійних документах і практично не використовують джерельну базу інших влад, партій, рухів, їхню мемуаристику, документи, джерела емігрантського походження та інше (Бойко, 1991, с. 219).

Авторка робить спробу визначити «особливе» на історичному шляху української інтелігенції. Як не дивно, все звелось до особливостей складу розвитку до революції, посилення завдяки інтелігенції буржуазних партій національного спрямування, її активності з лютого по жовтень 1917 р. І автор додає, що процес зближення з радянською владою старої інтелігенції уповноважився тимчасовими перемогами «контрреволюційних» режимів (Бойко, 1991, с. 220). Як бачимо, наявний поверховий «класовий» партійно-радянський підхід до визначення «особливого» української інтелігенції того часу. «Оскільки переважна частина українського населення — продовжує О. Д. Бойко, — була представлена селянством, українська інтелігенція являлась у своїй масі дрібнобуржуазною, вона виражала по-

гляди різних прошарків українського села, в основному заможних» (Бойко, 1991, с. 220). Виходить, і національна ідея, і національна культура, і національний рух, і національна інтелігенція — усі вони буржуазні, дрібнобуржуазні й представляли заможне село?! І як же з цим погодитись?! Ні, це не відповідає дійсній картині Української революції 1917–1921 років. Дивно, що дослідниця непереконливо веде мову про якихось «напівінтелігентів» (Бойко, 1991, с. 220). Радянська влада, за словами авторки, робила усе, щоб усунути стару інтелігенцію від політичного життя (Бойко, 1991, с. 221). А це вже зрозуміло, адже радянській владі необхідно було мати «покірну» інтелігенцію, «безголосу», яка б допомагала їй здійснювати свою мрію про «комуністичний рай».

З іншого боку, можна погодитись з тим, що «основна її маса (інтелігенції) заявила про аполітичність, а зайнята позиція нейтралітету дозволила професійно співпрацювати як з Радянською владою, так і з іншими політичними режимами» (Бойко, 1991, с. 222). З цим можна погодитись, оскільки в значній частині інтелігенції не було іншого виходу в ті жорстокі і трагічні часи для України.

Українська інтелігенція дійсно активно виступила в національно-визвольній боротьбі проти царату (Бойко, 1991, с. 223). Слід додати — а потім і проти більшовицького та інших режимів, які прагнули поневолити Україну, її народ, її інтелігенцію. Авторка стверджує, що «... після Жовтня 1917 українська інтелігенція в масі підтримала Центральну Раду... Українська ж інтелігенція протягом усього цього періоду, за рідкісним виключенням, виступала єдиним національним фронтом, помітне політичне розшарування в її середовищі почалося після Жовтня і посилилось після проголошення 25 грудня 1917 р. Української радянської республіки» (Бойко, 1991, с. 228). З деякими з цих зауважень можна погодитись, але далі авторка суперечить цьому й самій собі. «Яскраво вираженого масового саботажу державних службовців, — стверджує вона, — учителів, медиків та інших, тут не спостерігалось, хоча окремі випадки, безумовно, мали місце» (Бойко, 1991, с. 230). Авторка суперечить не тільки собі, але й дійсності того часу. Адже основна маса української інтелігенції не визнала радянську владу і активно виступала проти неї і часто-густо — зі зброєю в руках.

А далі ще цікавіше: «З початком австро-німецької окупації, а особливо після розгону Центральної Ради і проголошення гетьманської влади, Україна стала одним із вогнищ всеросійської контрреволюції» (Бойко, 1991, с. 230). Тобто: «Хто не з нами, той проти нас» і — контрреволюціонер?! Радянська влада, — твердить авторка, — з

великою недовірою ставилася до інтелігенції України, особливо — до національно налаштованої» (Бойко, 1991, с. 231). І це зрозуміло, адже українська інтелігенція була для неї буржуазною з дрібнобуржуазним світоглядом. Позицію української інтелігенції до радянської влади в 1919 р. О. Д. Бойко охарактеризувала як «прихований саботаж» і «недобррозичливий нейтралітет», що, начебто, сприяло подальшому розмежуванню інтелігенції (Бойко, 1991, с. 231).

Після поразки Денікіна і Петлюри частина інтелігенції, яка їх підтримувала, боячись репресій радянської влади — емігрувала. «Друга частина інтелігенції, — пише необгрунтовано авторка, — зробила свій вибір на користь радянської влади» (Бойко, 1991, с. 237). Це не відповідає дійсності. Якщо подібне і спостерігалось, то з незначною частиною інтелігенції. А основна її частина, під тиском і за умов репресій, трудової повинності та необхідності елементарного виживання, змушена була погодитись на професійну співпрацю з радянським режимом.

Дослідниця слушно зауважує, що процес налагодження радянською владою ділової співпраці з інтелігенцією України розтягнувся до середини 20-х років. І підкреслює, що віхами на цьому шляху стали рішення XII з'їзду РКП(б) з національного питання, політика радянської влади щодо української еміграції, зокрема повернення на Україну М. С. Грушевського (Бойко, 1991, с. 235). Зрозуміло, що з'їзди партії миттєво національне питання не вирішували. А політичне розмежування інтелігенції щодо радянської влади необгрунтовано і традиційно зводиться до її кваліфікації і соціального стану (Бойко, 1991, с. 235). Як відомо, на той час відомий науковець з проблем інтелігенції С. О. Федюкін стверджував, що вказаний «водорозділ» відносно інтелігенції до радянської влади проходив не тільки між групами інтелігенції, а й всередині їх (Бойко, 1991, с. 236).

Не можна погодитись і з тим, що до кінця громадянської війни в середовищі української інтелігенції в її ставленні до радянської влади не було чіткого політичного розмежування між соціальними групами. А в основі визначення її політичних позицій домінував соціально-національний фактор, який довгий час домінував над соціальним (Бойко, 1991, с. 236). По-перше, національне не існувало без соціального. По-друге, в роки Української революції 1917–1921 рр. основна маса української інтелігенції однозначно не сприймала радянську владу і сподівалася на її тимчасовість.

Пишучи про відомих науковців, авторка спрощено трактує як перехід їх переконань від радісного сприйняття національного звільнення 1917 р. до, начебто, свідомого сприйняття «соціалістич-

ної революції» (Бойко, 1991, с. 238). Дослідниця помилково сприймає вимушене визнання радянської влади за дійсне. Адже подальші події доведуть правоту означеного. Авторка, до речі, водночас вказувала на долю В. К. Винниченка, М. С. Грушевського, А. І. Білецького та ін.

До речі, далі в статті йдеться про діяльність Директорії, В. К. Винниченка, С. Петлюри, що оцінюється як діяльність ворогів радянської влади, які, начебто, зрадили інтересам України (Бойко, 1991, с. 239). О. Д. Бойко нагадує, що Українська академія наук, як і Українська академія мистецтв були створені, за своїм статутом, як Академії, діяльність яких не повинна була залежати від будь-якого уряду (Бойко, 1991, с. 240, 241).

Однак слід зауважити, що всі уряди, які панували в Україні в роки революції, робили все, щоб підкорити діяльність цих та інших українських академій, закладів культури, освіти та мистецтва тощо. Зі свого боку представники української інтелігенції робили все, що було в їх силах, для збереження та продовження їхньої справи. Так, наприклад, В. І. Вернадський, як президент Української академії наук, робив усе для продовження її існування при всіх владах. «У справах Академії, — пише авторка, — йому приходилося зустрічатись з міністрами уряду гетьмана Скоропадського, з наркомом освіти Тимчасового робоче-селянського уряду України В. П. Затонським, з генералами Добровольчої армії. У справах Таврійського університету він у 1920 р. бував у чиновників Врангеля, а потім налагодив доброзичливі стосунки з головою Кримревкому Б. Куном» (Бойко, 1991, с. 242). Тобто свої наукові інтереси вчені ставили вище політичних симпатій та антипатій.

Слід зауважити, що радянська влада приділяла значну увагу лідерам української еміграції, прагнучи, завдяки цьому, залучити інтелігенцію України до співпраці. Авторка нагадує у зв'язку з цим випадок із біографії В. К. Винниченка, який в 1920 р. звернувся до КП(б)У з проханням прийняти його до лав комуністичної партії. Завдяки рекомендації Комінтерну, згоді ЦК РКП(б) та В. Леніна, В. К. Винниченко був прийнятий до лав Компартії України, введений до складу ВУЦВК і призначений заступником голови Раднаркому України і наркомом іноземних справ. Насправді ж К. В. Винниченко відмовився від такої пропозиції і виїхав назавжди за кордон у політ-еміграцію (Бойко, 1991, с. 245, 246).

Для цього дослідження являє інтерес стаття О. Д. Бойко, яка висвітлює питання пошуку українською інтелігенцією шляхів національного самовизначення в 1917–1920 рр. (Бойко, 1992, с. 2–18).

Авторка з марксистських позицій намагається надати оцінку дореволюційній інтелігенції України, яка для неї була «прошарком». У зв'язку з відсутністю в Україні сильної національної буржуазії національна інтелігенція стала керманичем національно-визвольного руху. Її керівним органом стала утворена в березні 1917 р. Центральна Рада, свого роду своєрідний парламент України. Його головою став М. Грушевський, а заступниками — В. Винниченко і С. Єфремов. Українська інтелігенція одностайно підтримала Центральну Раду, яка як громадська організація очолила боротьбу українського народу за своє національне визволення. І дослідниця підкреслює, що російська інтелігенція, яка мешкала в Україні, до Центральної Ради і її політики ставилася переважно негативно. Українське питання вона тлумачила, — за словами О. Д. Бойко, — як «ніж у спину революції» і пропонувала почекаати до скликання Установчих зборів. Частина ж російської інтелігенції кадетського спрямування ставилася негативно як до ідеї автономії України, так і до національно-культурного руху. Однак вона хоч і була не проти української мови в початковій школі, але була проти її введення у вищі навчальні заклади, вважаючи її примітивною мовою, «для домашнього вжитку» (Бойко, 1992, с. 2–6).

Стосовно ж української інтелігенції, яка була під час царату русифікована і стала російськомовною, то основна її частина дотримувала нейтралітету до національного питання або приєднувалася до лав російської інтелігенції в Україні. До речі, навіть серед інтелігенції, яка підтримувала Центральну Раду, не було єдності, передусім щодо національного питання та національного руху. Частина інтелігенції виступала за національну автономію України, інша частина — за радикальні вимоги перед Тимчасовим урядом щодо незалежності України і критикувала Центральну Раду за «плазування» перед ним (Бойко, 1992, с. 6, 7).

Слід зауважити, що О. Д. Бойко характеризує й різні партії, за якими йшла інтелігенція. Ідеться про українську партію соціал-федералістів (С. Єфремов, А. Ніковський, Д. Дорошенко), українську соціал-демократичну робочу партію (В. Винниченко, С. Петлюра). І хоча між ними були певні ідейні розбіжності, їх об'єднувало те, що вони були українськими партіями і виступали за національні інтереси українців. Окремо була представлена українська партія соціал-самостійників, які теж виступали за національну ідею (Бойко, 1992, с. 7, 8).

І якщо після Лютневої революції відбувся своєрідний прорив у піднесенні ефективної діяльності української інтелігенції,

то Жовтневий переворот у Петрограді зумовив оголошення незалежності Української Народної Республіки. Однак надії на мир з Російською Федерацією не виправдалися, відбувся розрив з більшовицьким Раднаркомом Росії. І стримане ставлення української інтелігенції до більшовицької влади змінилося на відверто вороже. Інтелігенція розцінила, що Росія прагне позбавити Україну її суверенітету. Показово, що на виборах до Установчих зборів у листопаді 1917 р. українські партії отримали 77% голосів, водночас як більшовики і їхні прибічники — всього 10%. І вже в січні 1918 р. більшовицькі орди посунули на Україну, намагаючись на штиках багнетів принести й насадити свій режим в Україні (Бойко, 1992, с. 9-12).

І почалася більшовицька збройна навала в Україні. Унаслідок жорстокого і кривавого більшовицького терору, у тому ж Києві за 5 днів бандитами Муравйова розстріляно більше 5 тис. киян, здебільшого це були офіцери та представники української інтелігенції. Потім були переговори в Бресті, повернення УНР і Центральної Ради за допомогою німців, які окупували Україну. Німці підтримали переворот, у результаті якого до влади приходять гетьман П. Скоропадський. Його практично не підтримала жодна з українських соціалістичних партій, як і основна маса інтелігенції, частина якої емігрувала за кордон. І хоча гетьманський уряд зробив чимало добрих справ і в державотворенні, і в національній науці, освіті та загалом у національній культурі, його, за допомогою більшовицького режиму, соціалістичні партії повалили (Бойко, 1992, с. 12–14). Але в цілому між лідерами українських партій і керівниками різних урядових структур постійно точилися дискусії і сварки, що зумовило розкол серед інтелігенції (Бойко, 1992, с. 15). До того ж, співпраця лідерів Центральної Ради, Української Держави і Директорії з іноземними державами, які прагнули здобути Україну в якості колонії, негативно вплинула на національний рух, національно налаштовану інтелігенцію. З іншого боку, більшовицька влада робила усе, щоб підкорити Україну. Про це, зокрема, свідчить і резолюція VIII Всеросійської конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні», яка передбачала проведення такої національної політики, яка б гарантувала суверенітет українському народу, вирішення національного питання і створення сприятливих умов для діяльності самої інтелігенції (Бойко, 1992, с. 12–16). Однак на ділі все обернулося на негативне ставлення більшовицької влади в Україні до суверенітету українського народу, до національного питання, національного руху і самої інтелігенції. І це зумовило нову хвилю еміграції української інтелігенції. А представники і значна частина тієї інтелі-

генції, що залишилася в Україні, очолили боротьбу українського народу за своє національне визволення (Бойко, 1992, с. 16, 17). «Тому зміна політичних орієнтацій української інтелігенції, — висновує О. Д. Бойко, — нам вбачається як пошук шляхів національного самовизначення України, яке вона допускала в межах будь-якого суспільного ладу» (Бойко, 1992, с. 17).

Цікаво висвітлені проблеми уроків Гетьманату, національної ідеї та інтелігенції України стосовно сучасних умов у статті Ігоря Смешка (Смешко, 2018, 10–11 серпня, с. 14–15). Зокрема, стверджується, що тільки національна ідея змогла б об'єднати навколо гетьмана і Захід, і Схід України. Це могло б створити соціальну базу для руйнівних процесів для української незалежності, ворожих і популістських гасел на кшталт — «Земля селянам», «Заводи і фабрики — робітникам», «Війна палацам», «Уся влада — Радам». Подібні соціалістичні гасла, на жаль, поділялися і М. Грушевським, і українськими есерами, і соціал-демократами Микитою Шаповалом, Симоном Петлюрою і Володимиром Винниченком. І автор переконливо доводить, що ці гасла неминуче вели до перемоги в Україні влади російських більшовиків, які для цього навіть загравали певний час з «українізацією» культурного життя в зросіянізованій Україні (Смешко, 2018, 10–11 серпня, с. 14).

Але П. Скоропадський, на відміну від Петлюри і Винниченка, передбачив подібний сценарій, коли «молох більшовизму» переможе і «Більшовизм, знищивши всіляку культуру, перетворив би нашу країну на висохлу пустелю, де з часом усівся б капіталізм, але який!.. Не той слабкий, м'якотілий, який жеврів у нас досі, а всесильний бог, у ногах якого буде плазувати той-таки народ» (Смешко, 2018, 10–11 серпня, с. 14). Подібне містилося і у відкритому листі до Головного отамана Симона Петлюри, який очолив державний заколот проти Гетьмана, полковника Петра Болбочана. В опублікованому ним 26 січня 1919 р. листі, герой боротьби з більшовиками на сході України і в Криму, він з обуренням писав: «Бідна Україна, ми боремося з більшовизмом, весь культурний світ піднімається на боротьбу з ним, а український новопосталий уряд УНР йде на зустріч більшовизмові й більшовикам!.. Ви не можете розібратися в самих простих життєвих питаннях; а лізете в керівники великої держави, лізете в законодавці, замість того, аби бути самими звичайними урядовцями і писарцями» (Смешко, 2018, 10–11 серпня, с. 14). І цей лист, як пише автор статті, вартував життя мужньому офіцерові — його катували і розстріляли за наказом С. Петлюри у тому ж 1919 році (Смешко, 2018, 10–11 серпня, с. 14).

Автор статті І. Смешко зауважив, що: «Павлу Скоропадському вдалося за короткий час зробити для України досить багато. Він нормалізував економіку і відновив діяльність державного апарату, ввів національну грошову одиницю і стабілізував фінансову систему, запустив українські школи, університети, театри та створив заново Національну академію наук і Національні архів і бібліотеку» (Смешко, 2018, 3–4 серпня, с. 6).

І ще. Сьогодні актуальна тема — творення Української православної автокефальної церкви (Томоса). А це нас цікавить, оскільки за цим стояла і стоїть не тільки церковна паства, але й численні її прихильники, зокрема й інтелігенція. Саме цьому присвячена стаття А. Маслакова, у якій нагадується, що Центральна Рада відклала означене питання (Маслаков, 2018, 11–18 октября, с. 11). П. Скоропадський збирався щось робити, але не встиг, а С. Петлюра вже 1 січня 1919 р. підписав «Закон об автокефалии Украинской православной церкви и ее высшего правительства». Однак Константинополь не встиг його затвердити — закінчилась влада Директорії (Маслаков, 2018, 11–18 октября, с. 11).

Висновки. Отже, можна стверджувати, що аналіз джерел та літератури, у яких йшлося про взаємини інтелігенції і різних влад, зокрема і радянської, під час Української революції 1917–1921 рр., свідчить про актуальність і малодослідженість вказаної проблематики. У наявних, переважно есе і статтях, документальних джерелах, які збереглися і стосуються обраної тематики, йдеться головним чином про взаємини інтелігенції з радянською владою в часи Української революції 1917–1921 рр., і надзвичайно мало праць, що присвячені взаєминам інтелігенції з іншими режимами і владами, яких на той час у різні роки революції налічувалося більше чотирнадцяти. Багато в чому це пояснюється тим, що більшовицький режим тричі за вказаний час встановлювався в Україні і, завдячуючи російським більшовицьким воєнізованим формуванням, остаточно закріпився в Україні. З цим також пов'язано і те, що джерельна база стосовно інших режимів і влад того часу мало збереглася, а радянська влада доклала зусиль, щоб взагалі її не існувало, залишилися тільки її джерела. І дослідники радянського періоду, базуючись на марксистсько-ленінській догматичній доктрині, висвітлювали добровільно чи вимушено те, що було вигідно радянському режиму. Зрозуміло, що всі влади, режими внутрішніх і зовнішніх сил вороже ставилися до української ідеї, ідеї незалежності України, національного руху та самої української інтелігенції як керманіча і основної сили цього руху. Аналіз джерел і літератури за вказаною тематикою також свід-

чить, що і до сьогодні існує нагальна актуальність у дослідженні на новій концептуальній методологічній основі проблем взаємин інтелігенції з різними владами і режимами в часи Української революції 1917–1921 рр. Водночас, враховуючи означені об'єктивні обставини, автор змушений приділяти основну увагу взаєминам інтелігенції з більшовицьким режимом часів революції. Адже кожне нове слово, кожне нове ім'я, кожен нові документально підтверджені дані щодо представників старої інтелігенції України доповнять трагічну історію її долі. Зрештою, як ми вкотре переконалися, стара інтелігенція була варварськи використана і знищена більшовицьким режимом в Україні. Та ж її частина, яка встигла емігрувати, також була змушена, унаслідок жебрацького існування, сезнути з історичної арени.

Як не дивно, соціально-політична, економічна і навіть дещо військова ситуація в Україні під час Української революції 1917–1921 рр. нагадує, певною мірою, сучасну ситуацію в Україні. І боротьба різних політичних угруповань між собою за владу, і вплив на суспільство, і розбрід, розшарування і безпорядки, які прокотилися країною, і гібридна війна, розв'язана Російською Федерацією проти України, і втручання іноземних держав у внутрішні справи і зовнішню політику Української держави, і різнобарвна поведінка різних верств українського суспільства, української еліти, української інтелігенції, і боротьба різних сил й угруповань за або проти незалежності України та її культури, і невизначеність шляхів подальшого економічного, політичного і духовного розвитку суспільства, і, нарешті, навіть боротьба за Томос, за створення Української православної автокефальної церкви та багато інших екстраполюючих положень тих часів і сьогодення... І помилки минулого, на жаль, дедалі більше повторюються в карколомній ситуації сучасності. І це трагічно. Саме тому так необхідно досліджувати і аналізувати події Української революції 1917–1921 рр., її не стільки позитиви, які, безсумнівно, були наявні, скільки ті негативи, які зумовили трагічні наслідки для Української держави, українського народу, для української інтелігенції та української незалежності. Як відомо, Президент України у Зверненні до українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 р. зазначив, що «Сьогодні ми не стільки святкуємо, скільки аналізуємо помилки наших далеких попередників. Аналізуємо для того, щоб зараз уникнути подібного самим» (Порошенко, 2017, с. 2).

Список посилань

Бойко, Е. Д. (1991). Украинская интеллигенция и революция: общее и особенное. Украина в 1917–1921 гг. *Некоторые проблемы истории: сборник*

- научных трудов. Киев: Институт истории НАН Украины. С. 217–248.
- Бойко, О. Д. (1992). Українська інтелігенція в пошуках шляхів національного самовизначення (1917–1920 рр.). Шляхи до української державності. Київ: Інститут історії НАН України, С. 2–18. (*Історичні зошити*, № 1).
- Верстюк, В. Ф. (2017). Від «Великої Октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Украине (1917–1920)» до «Нарисів історії Української революції» й далі: трансформації дослідницької парадигми. *Український історичний журнал*, 3, 8–23.
- Верстюк, В. Ф. (2017). Революція 1917–1921 рр. у різних форматах: (гортаючи числа «Українського історичного журналу»). *Український історичний журнал*, 6, 105–122.
- Гамрецький, Ю. М. (1982). Інтелігенція і Великий Жовтень на Україні. *Український історичний журнал*, 11, 153–166.
- Кондуфор, Ю. Ю. (1989). Великий Жовтень і доля інтелігенції. *Український історичний журнал*, 12, 3–18.
- Ленін, В. І. (1974). Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. *Повне зібрання творів: у 55 т.* (Т. 41, с. 1–97). Київ.
- Ленін, В. І. (1973). Промова на II Всеросійському з'їзді рад народного господарства 25 грудня 1918 р. *Повне зібрання творів у 55 т.* (Т. 37, с. 377–384). Київ.
- Ленін, В. І. (1973). Чергові завдання радянської влади. *Повне зібрання творів.: у 55 т.* (Т. 36, с. 155–195). Київ.
- Маслаков, А. (2018, 11–18 октября). Украина осталась без томоса из-за церковной бюрократии и войны. *Комсомольская правда в Украине*, с. 11.
- Порошенко, П. О. (2017, 18 березня). Мужність творить перемогу, єдність творить непереможених: звернення Президента до Українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років. *Урядовий кур'єр*, с. 2.
- Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році: із постанови Верховної Ради України (2017, 4 березня). *Голос України*, с. 1.
- Смешко, І. (2018, 3–4 серпня). Невивчені уроки Гетьманату та національна ідея України у сучасних умовах. *День*, с. 6–7.
- Смешко, І. (2018, 10–11 серпня). Невивчені уроки Гетьманату та національна ідея України у сучасних умовах. *День*, с. 14–15.

References

- Boiko, E. D. (1991). The Ukrainian intelligentsia and revolution: the general and special. Ukraine in 1917–1921. *Nekotoryye problemy istorii: sbornik nauchnykh trudov. (Some problems of history: a collection of scientific works)*. Kyiv: Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine. P. 217–248. [in Russian].
- Boiko, O. D. (1992). Ukrainian intelligentsia in search of the ways of national self-determination (1917–1920). Ways to Ukrainian statehood. Kyiv: Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine, p. 2–18. (*Istorychni zoshyty, No. 1*). [in Russian].

- Verstiuk, V. F. (2017). From the “Great October Socialist Revolution and the Civil War in Ukraine (1917–1920)” to “Essays on the History of the Ukrainian Revolution and Further Transformation of the Research Paradigm. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 8–23. [in Ukrainian].
- Verstiuk, V. F. (2017). Revolution of 1917–1921 in different formats: (flipping through the issues of Ukrainian Historical Journal), *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 105–122. [in Ukrainian].
- Hamretskyi, Yu. M. (1982). The Intelligentsia and the Great October in Ukraine, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 11, 153–166. [in Ukrainian].
- Kondufor, Yu. Yu. (1989). The Great October and the fate of the intelligentsia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 12, 3–18. [in Ukrainian].
- Lenin, V. I. (1974). “Left-Wing” Communism: an Infantile Disorder *Complete Works*: in 55 vol. (Vol. 41, pp. 1–97). Kyiv. [in Ukrainian]
- Lenin, V.I. (1973). Speech at the Second All-Russian Congress of Councils of National Economy on December 25, 1918. *Complete Works* in 55 vol. (Vol. 37, pp. 377–384). Kyiv. [in Ukrainian]
- Lenin, V.I. (1973). The Immediate Tasks of the Soviet Government. *Complete Works* (Vol. 36, pp. 155–195). Kyiv. [in Ukrainian]
- Maslov, A. (2018, October 11–18). Ukraine was left without a tomos because of church bureaucracy and war. *Komsomolskaya Pravda v Ukraine*, p. 11. [in Russian].
- Poroshenko, P. O. (2017, 18 March). Courage creates victory, unity creates the undefeated people: the President’s appeal to the Ukrainian people on the occasion of the 100th anniversary of the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. *Uriadovyi kurier*, p. 2. [in Ukrainian].
- On celebrating memorable dates and anniversaries in 2017: from the resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine (2017, March 4). *Holos Ukrainy*, p. 1. [in Ukrainian].
- Smeshko, I. (2018, August 3–4). Unstudied lessons of the Hetmanate and the national idea of Ukraine in the current context. *Den*, p. 6–7. [in Ukrainian].
- Smeshko, I. (2018, August 10–11). Unstudied lessons of the Hetmanate and the national idea of Ukraine in the current context. *Den*, p. 14–15. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 02.10.2019 р.